

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

БОЯРЧУК АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК: 271.2(477.82)-725-4

**ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ:
ФОРМУВАННЯ, МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ГРОМАДСЬКА
ТА ДУШПАСТИРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Луцьк – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Карліна Оксана Миколаївна,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
доцент кафедри всесвітньої історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Щербак Надія Олександрівна,
Київський інститут інтелектуальної власності
та права Національного університету
«Одеська юридична академія»,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права;

кандидат історичних наук, професор
Кривошея Ігор Іванович,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
професор кафедри всесвітньої історії
та методик навчання.

Захист відбудеться 19 червня 2019 р. о 13.00 год на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.03 у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Шопена, 24, ауд. 106.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30 а.

Автореферат розісланий травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. В. Надольська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Приєднання Волині до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. вплинуло на формування і розвиток православного парафіяльного кліру. Священно- та церковнослужителі пристосовувалися до російської культурно-релігійної моделі, яка визначалася, головним чином, державною політикою. Поступово змінювалися зміст освіти священників та причетників, їхні політичні орієнтири, почали складатися нові православні священицькі династії. Православне духовенство виробляло власну систему взаємовідносин із парафіянами.

Вивчення православного кліру Волині кінця XVIII – початку XX ст. дає змогу показати механізми функціонування тогочасного суспільного організму на прикладі одного соціального стану. Через життя священно- та церковнослужителів розкриваються стосунки між людьми того часу, їхні світоглядні позиції, громадська активність та побут.

Актуалізує тему й рівень її наукової розробки. Різноманітні питання функціонування єпархії та організаційної структури Російської Православної Церкви синодального періоду, церковно-релігійної політики Російської імперії наприкінці XVIII – у XIX ст., суспільно-політичної і культурно-освітньої діяльності духовенства Волинської губернії до певної міри висвітлені в історіографії. Також наявні дослідження лише опосередковано розкривають соціальне становище православного духовенства на Волині у зазначений період. Колективний образ священників та причетників дотепер сповнений низкою стереотипів, які спотворюють реальні характеристики представників кліру Волинсько-Житомирської єпархії. Тому комплексний підхід до вивчення проблеми, базований на використанні різноманітних джерел, дає змогу реконструювати формування та еволюцію православного духовенства в межах однієї єпархії. У дисертації увага фокусується на формуванні та еволюції стану православного духовенства Волинської губернії – «живого тіла» Православної Церкви, найчисельнішою групою якого був парафіяльний клір із внутрішніми інтеграційними силами, що проявлялися в корпоративній солідарності, ментальності, моделі поведінки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках Обласної програми історичних досліджень Волині на 2017–2021 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради від 2 лютого 2017 р., № 10/18.

Мета дослідження: проаналізувати формування та еволюцію православного кліру Волинсько-Житомирської єпархії як окремого соціального стану.

Для досягнення поставленої мети були поставлені такі дослідницькі завдання:

– окреслити стан наукової розробки теми, джерельної бази та методологічні засади дослідження;

- виявити соціальні джерела формування православного духовенства Волині;
- проаналізувати склад парафіяльного кліру за віковим і освітнім критеріями;
- визначити статті доходів духовних осіб та рівень їхніх матеріальних статків;
- висвітлити душпастирську діяльність кліру;
- охарактеризувати службу парафіяльних священиків в органах єпархіального управління;
- з'ясувати участь волинського духовенства в діяльності «Союза русского народа».

Об'єктом дослідження виступає Православна Церква на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Предмет дослідження – формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність православного парафіяльного духовенства Волинсько-Житомирської єпархії.

Географічні межі роботи охоплюють територію Волинської губернії, що збігалася з межами Волинсько-Житомирської єпархії.

Хронологічні межі дисертації окреслені періодом 1799–1917 рр. Нижня межа визначається початком формування церковно-адміністративної структури Православної Церкви на Волині після приєднання краю до складу Російської імперії внаслідок другого і третього поділів Речі Посполитої. Верхня – розпадом Російської імперії та ліквідацією Синоду, що призвело до глибоких змін у традиційному функціонуванні Православної Церкви та становищі православного кліру як соціальної групи.

Методи дослідження. Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, критичного підходу до аналізу джерельного матеріалу, а також на методах: проблемно-хронологічному, структурно-системному, порівняльно-системному, порівняльно-історичному, логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення і статистичному.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що *уперше*:

- здійснено комплексне дослідження формування та еволюції православного парафіяльного кліру на Волині упродовж кінця XVIII – початку XX ст.;
- виявлено внутрішню структурованість духовенства, спадковість священичих династій;
- розкрито виконання обов'язків священиків в органах єпархіального управління;
- проаналізовано джерела і рівень майнового забезпечення православного духовенства.

Уточнено:

- освітній рівень православних священно- та церковнослужителів у досліджуваний період;
- проведення душпастирської діяльності волинським кліром.

Подальший розвиток отримали питання щодо:

- конфесійної політики уряду Російської імперії;
- діяльності осіб «духовного відомства» у партії «Союз русского народа».

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання дослідниками при написанні узагальнювальних праць з історії України та Волині зокрема. Матеріали дослідження можна використовувати при підготовці нормативних курсів з історії України, а також спецкурсів з історії Православної Церкви. Наведені в дисертації факти, висновки та узагальнення можуть стати корисними в краєзнавчій та екскурсійній роботі.

Результати вивчення матеріального забезпечення православного духовенства Волинсько-Житомирської єпархії, тогочасних взаємин із паствою і громадської активності священиків можуть бути використані для проведення порівняння у ході дослідження подібних питань сучасного церковного життя. Низка положень дисертації є актуальними з погляду осмислення і вирішення складних міжконфесійних проблем державними органами, Церквами, релігійними організаціями.

Апробація результатів дисертації здійснена шляхом її обговорення на засіданнях кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки у 2014–2017 рр. Положення дисертації доповідалися на десяти наукових конференціях та інших наукових зібраннях: І Волинських обласних краєзнавчих читаннях, присвячених пам'яті Григорія Гуртового (м. Торчин, 19 грудня 2014 р.); V науково-практичній конференції «Історія та сучасність православ'я на Волині» (м. Луцьк, 11 листопада 2014 р.); IX Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.); LV Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.); LVI Волинській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю» (м. Луцьк, 25 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського патріархату «Роль особистості в Церкві» (м. Луцьк, 19 травня 2016 р.); XXVI Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (м. Львів, 24–26 травня 2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття» (м. Луцьк, 19–20 жовтня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (м. Умань, 17 листопада 2017 р.); XXXII Міжнародній науковій конференції «Актуальні наукові дослідження в сучасному світі» (м. Переяслав-Хмельницький, 26–27 грудня 2017 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені у п'ятнадцяти публікаціях, п'ять із яких опубліковано у фахових виданнях, одна – у зарубіжному, включеному

до міжнародних наукометричних баз, дев'ять – в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Наукове дослідження складається з анотації (українською і англійською мовами), вступу, чотирьох розділів поділених на десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та 20 додатків у формі таблиць. Загальний обсяг роботи становить 238 сторінок, із них основний текст – 159 сторінок. Список використаних джерел містить 430 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність, визначено мету і завдання, об'єкт та предмет вивчення, окреслено хронологічні й територіальні рамки, викладено наукову новизну, практичне значення, подано дані про апробацію та структуру роботи.

У **першому розділі «Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження»** висвітлено процес наукового осмислення проблеми і проаналізовано стан її розробки в історіографії, охарактеризовано джерельну основу роботи, окреслено методологію та вказано використані методи дослідження.

У **підрозділі 1.1. «Історіографічний огляд»** розкрито стан наукової розробки теми.

В основу аналізу історіографії досліджуваних питань покладено хронологічно-проблемний принцип з поділом на українську і зарубіжну наукові традиції та виокремлено три періоди: друга половина XIX – початок XX ст.; 20–80-ті рр. XX ст.; 1990-ті рр. – донині.

Історики другої половини XIX – початку XX ст. С. Рункевич, М. Петров, І. Малишевський вивчали процес переходу уніатів на православ'я на приєднаних до Російської імперії землях після поділів Речі Посполитої. Вони відзначили, що багато місцевих унійних єреїв «повернулося» до православ'я. Російські науковці П. Знаменський, І. Чистович вказали на замкненість православного кліру, зумовлену, на їхню думку, законодавством Російської імперії. Церковний історик, краєзнавець М. Теодорович був автором першої узагальнюючої роботи з історії Волинської духовної семінарії. Він звернув увагу на обсяг знань, який отримували випускники такого типу навчального закладу, проаналізувавши при цьому дисципліни, що викладалися у Волинській духовній семінарії, а також у Милецькому та Дерманському духовних училищах.

Загальні оцінки православного духовенства як соціального стану в Російській імперії зустрічаються в працях дослідників 20–80-х рр. XX ст. Діяч російської еміграції І. Смолич, автор фундаментальної праці «История Русской Церкви. 1700–1917», розглянув чимало питань, пов'язаних з практичною діяльністю і матеріальним станом парафіяльного духовенства: служба православних єреїв в органах єпархіального управління, державне грошове забезпечення священників та причетників; умови нарахування пенсій людям «духовного відомства».

Однак він не виділив регіональних особливостей розвитку парафіяльного кліру в XIX ст.

Науковці радянського періоду розглядали діяльність духовенства у парадигмі класової боротьби, відзначаючи лише негативні тенденції у розвитку Церкви. Праці, що стосувалися окресленої проблеми, мали переважно узагальнений характер. У колективній роботі «Російське православ'я: віхи історії», підготовлений під керівництвом О. Клібанова, порушувалася проблема матеріального забезпечення православного парафіяльного духовенства за імператора Павла I. Проблему доходів і статків священників у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджував М. Нікольський.

У сучасній історіографії значна кількість не вивчених раніше проблем з історії Церкви в Україні спричинила появу багатьох нових праць. Одними з перших в незалежній Україні з'явилися роботи О. Крижанівського та С. Жилюка, в яких також акцентувалася увага на матеріальному забезпеченні волинських священників та причетників. О. Крижанівський показав, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва у господарствах парафіяльного кліру Правобережжя визначав низький рівень доходів від обробітку землі. С. Жилук охарактеризував парафіяльне утримання духовенства.

Конфлікти православних священників з поляками-землевласниками, спричинені неврегульованістю користування земельними фондами церков, переосвячених з унії на православ'я наприкінці XVIII – на початку XIX ст., досліджував І. Кривошея.

Поза увагою українських істориків не залишилися освіта і душпастирська діяльність кліру. Науковець С. Ліщук визначив, що студенти Волинської духовної семінарії, які навчалися в 1796–1825 рр., отримували добрі знання, а В. Милусь наголосив, що перші випускники Волинської семінарії вчилися не більше року, тому їх освіта не могла бути достатньою. Дослідниця Н. Шербак, характеризуючи освітню політику російського самодержавства на Правобережній Україні у XIX ст., відмітила встановлення повного контролю православного духовенства над початковою школою після придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. Вона зауважила, що духовні особи виконували не стільки освітні, скільки політичні функції, русифікуючи місцеве українське населення. Вивчаючи питання душпастирства духовенства, І. Шугальова зазначила, що в середині XIX ст. старих пастирів і дяків заступили молоді випускники духовних училищ та семінарій, які, отримавши освіту в імперських навчальних закладів, зневажали місцеві традиції, дотримувалися синодальних наказів; спостерігалось відчуження між віруючими та їх пастирями, втрачався духовний зв'язок.

Громадська діяльність православного кліру у XIX ст. стала також предметом зацікавлень істориків. О. Сажок вивчала участь представників духовенства в діяльності церковних православних братств. Ю. Хитровська торкнулася питання організації волинським православним духовенством відділів та підвідділів партії

«Союз русского народа». О. Коник показав політичні орієнтири волинського духовенства на прикладі депутата Державної думи 1906 р. отця Овдія Концевича.

Зарубіжна історіографія досліджуваної проблеми представлена роботами російських, білоруських, англomовних авторів. Насамперед виділяються дослідження сучасних російських істориків (Б. Миронова, Н. Іванової, В. Желтової, Ю. Кондакова), в яких акцентується увага на соціальній замкненості верстви православного духовенства Російської імперії. Треба зауважити, що праці російських дослідників розкривають розвиток Православної Церкви лише у великоросійських губерніях Російської імперії, залишаючи поза увагою функціонування церковних структур і православного кліру в південно-західних губерніях держави. Роботи білоруських дослідників О. Філатової, Н. Новік, П. Шевкуна містять матеріал, який служить підставою для порівняння шляхів формування і розвитку православного духовенства у білорусько-литовських губерніях із Волинською. Американський історик Б. Скіннер показала, що наприкінці XVIII ст. під тиском життєвих обставин унійні єреї змушені були змінити конфесію, вливаючись до стану православного кліру. Інший американський вчений П. Верт розглядав релігійний поліконфесіоналізм як специфічний фактор розвитку Російської імперії, висвітлював особливості переходу із одного віросповідання до іншого, взаємозв'язок конфесійних справ із сферою громадянських прав та зовнішньою політикою російського уряду. Підсумовуючи, треба вказати, що питання формування та розвитку волинського православного парафіяльного духовенства наприкінці XVIII – на початку XX ст. донині комплексно не висвітлене в історичній літературі.

У **підрозділі 1.2. «Джерельна база»** проаналізовано комплекс використаних джерел, які умовно можна поділити на архівні матеріали, періодику та опубліковані джерела.

Серед архівних матеріалів виділено рапорти, звернення, донесення благочинних і священників до консисторії, листування губернського правління з консисторією, метричні книги і клірові відомості парафій усіх повітів Волинської губернії кінця XVIII – другої половини XIX ст.; документацію статистичного характеру про доходи та витрати парафіяльних церков; протоколи засідань консисторії. Ці документи зберігаються, головним чином, в обласних архівах. Так, ф. 35 «Волинська духовна консисторія» Державного архіву Волинської області містить відомості про відмову унійних єреїв змінювати конфесію, про конфлікти православного та унійного кліру щодо користування церковними земельними фондами, про надання єпархіальним архієреєм священникам повноважень представництва від «духовного відомства» у повітових судах. Справи зі скаргами православних священників на католицьких з приводу захоплення церковних земель зберігаються у ф. 22 Державного архіву Рівненської області. Ф. 329 «Волинське губернське присутствіє у справах про товариства та союзи» Державного архіву Житомирської області дає можливість показати участь православного духовенства в діяльності політичної партії «Союз русского

народа». Функціонування Почаївського відділу цієї партії відображено у справах ф. 258 Державного архіву Тернопільської області.

Клірові відомості церков Волинсько-Житомирської єпархії містять матеріал для підрахунку площі церковного земельного фонду; для визначення вікової структури священнослужителів, складу їхніх сімей, освіти, ким і коли були рукопокладені, коли отримали парафії. Метричні книги дають змогу підрахувати, скільки коштів отримували волинські служителі православних церков за надання духовних потреб у різні роки XIX ст.

Важливими є описи парафіяльних церков різних повітів Волинської губернії, проведені у 1806 р. за визначеною консисторією схемою. У них змальовано внутрішній і зовнішній вигляд церкви, дзвіниці, садиби священника, подано огляд господарства (скільки орної землі, луків, пасовищ, які культури висівалися).

Документи з обласних архівів доповнюють матеріали ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Зібрані у ньому джерела ілюструють матеріальне забезпечення волинського православного духовенства, також трапляються справи, що розкривають громадську діяльність кліру.

У дисертації використані також метричні і прибутково-видаткові книги парафіяльних святинь Волинсько-Житомирської єпархії, збережені у фонді Волинського краєзнавчого музею.

Становлення та розвиток православного духовенства як соціальної групи в XIX ст. дають можливість дослідити також опубліковані джерела. У «Полном собрании законов Российской империи» зібрані урядові укази, які стосуються матеріального забезпечення священників та причетників, вимог щодо їхньої освіти, взаємовідносин з громадою. «Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания» (Т. 1) містить інформацію про службу священників в органах єпархіального управління (вказані критерії обрання кандидатів на службу, обов'язки консисторських чиновників, благочинних).

Також були опрацьовані матеріали з «Волынских епархиальных ведомостей»: спогади представників волинського кліру А. Сендульського, С. Барановського, А. Хойнацького; дописи про господарську діяльність православного кліру Волинської губернії, державне утримання представників «духовного відомства», статки парафіяльних священно- та церковнослужителів. У «Почаевском листке» віднайдені відомості про кількість окружних священників-старост Почаївського відділу «Союза русского народа». Отже, джерельна база достатня для розкриття досліджуваної теми.

У **підрозділі 1.3. «Методологічні засади дослідження»** визначено основні методологічні принципи та методи, що використовувалися при написанні роботи. Принцип історизму дозволив показати вплив політики російського уряду та рудиментів церковного життя Речі Посполитої на формування православного кліру Волинської губернії як соціального стану. Принцип багатфакторності

застосовувався з метою дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливали на поведінку духовенства в умовах загальноімперської дійсності. Дослідження зазначеної проблеми було неможливе без використання принципу наукового плюралізму, який полягає в урахуванні наявних поглядів на певну проблему, аналізі їх та формулюванні власних висновків.

Важливими стали загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Аналіз і синтез дав можливість виділити шляхи формування православного кліру на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст., з'ясувати вікову та освітню структуру духовенства, його матеріальне забезпечення і громадську діяльність. Метод системного аналізу залучався у ході дослідження громадського життя священиків Волинської губернії в умовах культурно-релігійної системи Російської імперії. За допомогою методу статистичного спостереження визначено кількість волинських священиків та причетників відповідно до їхнього соціального походження, виявлено скільки унійних єреїв перейшло на православ'я в різних повітах Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., чисельний склад осіб «духовного відомства» на парафіях.

Отже, у процесі дослідження дотримано сучасних методологічних принципів і поєднано різні методи історичного пізнання, щоб забезпечити належний науковий рівень розкриття теми. Складову теоретико-методологічної бази дисертації становить специфічна термінологія церковного характеру: душпастирська діяльність, причт, духовні треби та інші.

У другому розділі **«Парафіяльне духовенство Волинської губернії як соціальний стан»** визначено шляхи формування православного кліру на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст.; охарактеризовано віковий та освітній склад священно- та церковнослужителів.

У підрозділі 2.1. **«Шляхи формування»** встановлено, що після приєднання Волині до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. уряд проводив політику, спрямовану на утвердження Православної Церкви в регіоні. У ході акції навернення уніатів на православ'я багато унійних єреїв під тиском життєвих обставин змушені були змінити конфесію, вливаючись до стану православного кліру. Підраховано, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. унійні священики, переведені на православ'я, становили більшість на парафіях Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського та Дубенського повітів. Коли унійні єреї не хотіли переходити на православ'я, православні єпископи найчастіше висвячували на їхні місця служіння молодих волинських семінаристів, які не проходили повного курсу навчання, студіюючи тільки два–три роки замість семи; рідше присилали єреїв із сусідніх з Волинською єпархій.

Законодавство Російської імперії визначило формування і розвиток православного духовенства у Волинській губернії як замкненої соціальної групи. Аналіз джерел показав, що майже всі священно- і церковнослужителі Волинсько-Житомирської єпархії у XIX ст. мали духовне походження. Тільки на початку XX ст. зросла кількість священнослужителів (в межах 3 %) і причетників

(близько 20 %), які не походили з «духовного відомства». Обмеження виходу зі стану духовенства проявлялося і в успадкуванні дітьми кліру місць для служіння на парафіях своїх батьків. Як наслідок формувалися цілі родинні династії священно- та церковнослужителів, що десятиліттями надавали духовні треби парафіянам.

Позиції Російської Православної Церкви в регіоні посилювалися ще й тому, що у першій половині XIX ст. православне духовенство чисельно зростало через збільшення кількості єреїв, дяків і паламарів в одній парафії, а також введення дияконів та проскурниць, яких до 40-х рр. XIX ст. не було.

У **підрозділі 2.2. «Вікова та освітня структура»** встановлено, що у першому десятилітті XIX ст. найстарішими на парафіях Волинсько-Житомирської єпархії були унійні священники, які перейшли на православ'я. Пересічно вони мали трохи більше п'ятидесяти років. Єреї, рукопокладені православними владиками, були значно молодшими: їхній середній вік становив 30–35 літ. У середині XIX – на початку XX ст. православні священнослужителі мали пересічно 45 років. Обов'язки дяків у досліджуваній період виконували досить досвідчені люди, віком від 30 до 40 років. На початку століття паламарями були 25-літні чоловіки, а в кінці століття паламарські обов'язки виконували старші особи. Проскурницями, зазвичай, призначали вдів священників віком 40–60 років.

Характерною рисою осіб «духовного відомства» була освіченість. У початковий період інтеграції Волині до складу Російської імперії багато місцевих священників та причетників вміли читати і писати, не маючи, однак, спеціальної духовної освіти. Значна кількість унійних священнослужителів, які перейшли на православ'я, закінчила духовні і світські школи Речі Посполитої, Києво-Могилянську, Замойську академії, маючи достатньо широкі знання. Колишні уніати викликали недовіру у вищого духовенства Православної Церкви. Тому російський уряд спрямував зусилля на створення нових навчальних закладів для духовенства, початково відкривши Волинську духовну семінарію, а згодом повітові духовні училища, народні училища, церковно-парафіяльні школи. У результаті вже у 50-х рр. XIX ст. майже всі парафіяльні священники були випускниками Волинської духовної семінарії. Більшість причетників отримала духовну освіту у 1880-х рр.

У парафіяльних школах, училищах і семінаріях навчання велося російською мовою, вивчалася історія Росії та Російської Православної Церкви. Випускники духовних навчальних закладів, повертаючись із навчання до батьківських парафій з перспективою їх успадкування, несли волинським парафіянам російську культуру та цінності.

У **третьому розділі «Матеріальне забезпечення волинського православного кліру»** показано, який дохід парафіяльним священникам та причетникам приносив обробіток церковної землі; досліджено державне і парафіяльне утримання служителів храмів.

У підрозділі 3.1. «Доходи від церковної земельної власності» визначено, що після приєднання Волині до складу Російської імперії матеріальне забезпечення волинського православного духовенства визначалося доходом від обробітку церковної землі. Оскільки між землевласниками (в основному поляками-католиками) і представниками православного кліру виникали конфлікти з приводу прав власності на церковну землю, політика місцевої влади визначалася підтримкою духовенства у вирішенні цих суперечок. Представники «духовного відомства», зазвичай, вигравали судові справи у землевласників, отримуючи від консисторії документи, що засвідчували надання ктиторами церковних фундушів волинським парафіям ще в унійний період чи до переходу в унію.

Урядова політика була спрямована на поступове збільшення церковних земель у волинських парафіях. Якщо в першому двадцятилітті XIX ст. середня площа церковних наділів на Волині становила 25–30 десятин, то вже у 40-х рр. священники та причетники користувалися земельними ділянками розміром у 55–60 десятин. Можна стверджувати, що уряд прагнув забезпечити особам «духовного відомства» вищий матеріальний статус порівняно з місцевими селянами.

Екстенсивний спосіб ведення землеробства визначав низьку врожайність культур на землях кліру. Священно- та церковнослужителі не могли обробити великі наділи самостійно. Юридично парафіяни зобов'язані були працювати на церковній землі тільки в період з 1842 р. до 1861 р., але й тоді землевласники забороняли людям такі роботи, не бажаючи ділити працю залежних селян.

Православне духовенство Волинської губернії, маючи від 30 до 70 десятин, було забезпечене землею в кілька разів більше, ніж місцеві селяни (середній наділ на «ревізьку душу» становив 3–5 десятин). Враховуючи, що обробіток землі в досліджуваний період був основним джерелом доходу, отримуючи при цьому ще й кошти від держави і парафіян, можна зробити висновок, що представники кліру жили значно краще, ніж селяни. Однак, якщо порівнювати маєтки парафіяльних священно- і церковнослужителів та місцевих землевласників, то останні були суттєво багатшими.

У підрозділі 3.2. «Державне та парафіяльне утримання кліру» показано, що уряд у 40-х рр. XIX ст. перевів духовенство на державне утримання. Відмічено, що кошти для цього були взяті від проведення секуляризації земель Католицької Церкви після Листопадового повстання 1830 р. Указами 1842–1843 рр. усі волинські сільські парафії ділилися на 7 класів залежно від кількості священно- і церковнослужителів, що їх обслуговували і кількості парафіян. Відповідно до цього поділу призначалося державне грошове забезпечення парафіяльному клірові. При визначенні грошового утримання священникам і причетникам не враховувалася кількість церковної землі, якою вони користувалися. На підставі аналізу опрацьованих джерел встановлено, що кошти, визначені законодавством на утримання волинських священно- і церковнослужителів, виплачувалися у встановленому обсязі лише в тих парафіях, в яких площа земельного фундушу

церкви наближалася до 30 десятин. Там, де кількість землі була значно більшою, державне забезпечення духовенства зменшувалося.

Після Січневого постановня 1863–1864 рр. державні виплати волинському православному парафіяльному духовенству зросли вдвічі порівняно із сороковими роками.

Річне державне утримання священиків та причетників не було великим порівняно із тогочасними середніми заробітними платами; нарахування єреям відповідали середній зарплаті некваліфікованих працівників металургійних підприємств. З іншого боку, виплати держави місцевому кліру в цей період були вдвічі більшими, ніж у представників «духовного відомства» великоросійських губерній. Це доводить, що уряд Російської імперії бачив у православному духовенстві на Волині опору свого режиму.

Матеріальне забезпечення волинського православного духовенства залежало не лише від держави, а й від громади вірних. Православний клір отримував від парафіян роківщину – щорічний збір коштів (або продуктів харчування) з кожного двору парафії на утримання священика або членів причту. Однак роківщина збиралася не скрізь, а після 40-х рр. XIX ст. зникла з практики взаємин священика і мирян. Волинські єреї та причетники отримували також дохід за надання духовних треб, але він був невеликим (пересічно до 10 руб. сріблом на рік). Тому оплата требовиконань вважалася додатковим заробітком. Пожертви парафіян на утримання священно- і церковнослужителів не можна вважати стабільним джерелом доходу.

У четвертому розділі «Церковно-адміністративна громадська та душпастирська діяльність духовенства» розкрито питання служби волинських православних єреїв в органах єпархіального управління, їхньої участі у громадському житті Волинської губернії та душпастирської діяльності.

У підрозділі 4.1. «Служба в органах єпархіального управління і виконання архієрейських доручень» встановлено, що після інкорпорації Волині до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. почала активно відновлюватися церковно-адміністративна структура Православної Церкви. За погодженням зі Святійшим Синодом єпархіальні архієреї сформували Волинську духовну консисторію. Упродовж досліджуваного періоду до її складу входили священики і деякі викладачі духовних навчальних закладів, котрі служили чи працювали у місті, де перебував головний орган управління єпархією (Острозі, Кременці, Житомирі). З одного боку, їм було зручно добиратися до місця служби, а з іншого, вони перебували під постійним контролем єпархіального керівництва. «Статут духовних консисторій», затверджений у 1841 р., широко окреслив службові обов'язки консисторських працівників: захист і поширення православної віри, нагляд за порядком богослужіння в церквах, контроль за діяльністю духовенства, турбота про благоустрій і утриманням святинь, архієрейське, церковне та монастирське господарство, видача церковних документів, здійснення єпархіального суду для духовенства і мирян, розгляд справ про перехід осіб

нехристиянського віросповідання на православ'я, врегулювання шлюбно-сімейних відносин тощо.

З кола досвідчених, чесних і відданих пастирському служінню настоятелів храмів єпископи призначали благочинних, які повинні були кожного року відвідувати парафії у своїх округах, дбати, щоб усі священики і причетники дотримувалися «достойної духовного сану поведінки», слідкувати за належним веденням церковної документації. Керуючись постановами Синоду, благочинні на місцях реалізували політику імперського уряду.

Настоятелі храмів виконували тимчасові обов'язки, покладені на них єпархіальним керівництвом. Їх призначали депутатами від духовенства у повітовий суд, де вони мали дбати, щоб при розгляді справ, які торкалися церковних інтересів, не були ущемлені права представників кліру. Священики були членами Волинського єпархіального попечительства, служили окружними місіонерами та духівниками. Окремі священнослужителі отримували від єпархії разові доручення. Так, священник Покровської церкви с. Брани Володимир-Волинського повіту з 1845 р. головував у комітеті, який контролював перебудову римокатолицького костелу на православний храм у містечку Дружкопіль Володимир-Волинського повіту.

Активну участь у роботі єпархіального управлінського апарату брали протоєреї міських соборних святинь. Прикладом може слугувати «духовна кар'єра» протоєрея Володимир-Волинського Успенського собору Севастьяна Коссовича: у 1818 р. його призначили депутатом «у вирішенні розмежування церковних ґрунтів», а через три роки – членом духовного правління. Упродовж 1823–1826 рр. С. Коссович виконував обов'язки полкового священика при штабі Житомирського піхотного полку, потім став членом Волинського єпархіального попечительства, з 1857 р. – благочинним.

У **підрозділі 4.2. «Участь у громадському житті»** показано, що однією із форм співпраці представників «духовного відомства» та громади були відроджені церковні братства. Члени цих товариств дбали про приміщення для книгозбірні і віднайдених пам'яток минушини, відкривали притулки і парафіяльні школи, проводили читання на релігійно-моральні теми та бесіди для парафіян з історії Православної Церкви, життя святих апостолів, розкривали значення молитов, Символу віри. Діяльність волинського православного кліру у братствах не можна оцінювати однозначно. Служителі храмів долучалися до відновлення та збереження культурної спадщини, сприяли розвитку освіти в краї, але їхня робота велася в межах ідеології російського імперського династичного націоналізму. До прикладу, у Луцькій братській школі обов'язковим було вивчення російської мови, дітям розповідали про відданих служителів Російської Православної Церкви, братчики-священнослужителі закликали мирян славити «свого» імператора та його сім'ю, молитися «за велику та неподільну Росію».

Після оприлюднення імператором маніфесту від 17 жовтня 1905 р. представники кліру отримали виборче право. Православна Церква, будучи

союзником монархії, підтримала праві організації. На Волині найпотужніше розвивалася політична партія «Союз русского народа» (далі – СРН), члени якої виступали за збереження єдиної та неподільної Росії, самодержавства, єднання його з народом через земський собор, проповідували войовниче православ'я, релігійну нетерпимість, російський шовінізм та антисемітизм. Єпархіальне керівництво і влада об'єднали зусилля в залученні парафіяльних священиків до керівництва відділами та підвідділами СРН. Як люди письменні, користуючись авторитетом у селян, єреї заохочували парафіян до вступу у СРН. Джерела дають підстави стверджувати, що найчастіше підвідділами керували селяни, а окружними старостами партії були тільки священики. Найактивніше діяв Почаївський відділ СРН, який очолювали архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) та архімандрит Почаївської лаври Віталій (Максименко). Завдяки щедруму державному фінансуванню і маючи у своєму розпорядженні лаврську друкарню, вони створили розгалужену мережу підвідділів СРН на Волині, чим забезпечили для партії чисельний електорат. Почаївські представники СРН нав'язували волинянам ідеї російського шовінізму, пропагували антисемітизм, вели боротьбу з полонізмом та проявами української самосвідомості.

Програма «союзників» набирала популярності серед місцевого населення, головним чином, через те, що партія обіцяла збільшити селянське землеволодіння. Для цього стараннями архімандрита Віталія був створений банк «Почаєво-Волинський кредит», який спрямував свою діяльність на надання позик селянам для купівлі орної землі. Місцева влада вважала, що банк працював інтенсивно, але капіталу все ж не вистачало для розвитку справи.

Лише деякі волинські єреї займали тверду позицію, відмовляючись співпрацювати із СРН, і навіть критикували політику уряду. В таких випадках справи ставали настільки резонансними, що поліція передавала їх на розгляд губернаторові чи генерал-губернаторові.

У підрозділі 4.3. «Взаємини представників кліру з парафіянами» визначено, що взаємозв'язок волинського православного духовенства з громадою був різнобічним. Представники кліру проводили душпастирську діяльність – служили літургію, надавали духовні треби парафіянам, навчали дітей молитов і основ християнської моралі, виголошували повчальні промови для мирян, проводили хресні ходи. Нерідко священики, будучи письменними, ставали для своєї пастви порадиниками в роки політико-економічних змін. Наприклад, у ході реалізації аграрної реформи 1861 р. жителі с. Седлище Ковельського повіту створили товариство, уповноважене викупити у місцевого землевласника землю. Через неграмотність договір купівлі-продажу був підписаний ними на не вигідних умовах. Справедливість була відновлена лише після втручання у справу священика О. Концевича, котрий підготував звернення до вищих органів влади. Заслугою волинських священно- та церковнослужителів було навчання дітей у церковно-парафіяльних школах, кількість яких на Волині поступово зростала.

Відносини священиків і причетників з парафіянами могли бути також проблемними, головним чином, через те, що світогляд осіб «духовного відомства», сформований у зросійщених навчальних закладах, відрізнявся від переконань волинського простого люду, який у повсякденному житті керувався місцевими традиціями. Громади не мали можливості самостійно обирати пастирів, а були змушені пристосовуватися до призначених єпархіальним керівництвом представників кліру. До того ж не всі церковнослужителі відрізнялися достойною сану поведінкою. До прикладу, архієпископ Волинський та Житомирський Іннокентій (Сельнокринов-Коровін), інспектуючи парафії в 30-х рр. XIX ст., звернув увагу на зловживання причетників спиртними напоями, на неналежне виконання ними своїх обов'язків.

Волинські селяни, у яких на «ревізку душу» припадало всього 3–4 десятини землі, із задрістю дивилися на церковників, що мали вдсятеро більше поля. Крім того, в 1842–1861 рр. парафіяни були зобов'язані обробляти церковні наділи священиків і забезпечувати їх житлом. При цьому відробіток панщини на користь землевласників зберігався. Надмірна експлуатація праці селян загострювала взаємини кліру з громадою.

Авторитет священно- та церковнослужителів в очах парафіян похитнувся на початку XX ст., коли з розвитком революційного руху в Російській імперії православний клір почав асоціюватися у суспільній думці з чимось консервативним, закостенілим, що заважає прогресивному розвитку суспільства. Людей дратували вимоги кліру працювати на будівництві храмів чи парафіяльних шкіл, завищення плати за виконання духовних потреб.

У **висновках** сформульовано загальні результати дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи, що виноситься на захист:

1. Історіографічний аналіз свідчить, що тема дисертації не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Комплексного дослідження про формування та еволюцію православного парафіяльного духовенства Волинської губернії не існує. Наявна джерельна база, попри часткову фрагментарність, зумовлену специфікою збереження і комплектування архівних матеріалів та їх втратою, достатня для вирішення поставлених мети і завдань роботи. Специфіка теми дослідження зумовила вибір методологічних підходів і застосування загальнонаукових та спеціальних історичних методів.

2. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. волинське православне духовенство формувалося як окрема соціальна група із властивими внутрішніми та зовнішніми ознаками, зумовленими політичним і соціально-економічним розвитком соціуму. Домінантним чинником, який визначав цей процес, була урядова політика. У поліетнічному та поліконфесійному регіоні самодержавство розглядало православне духовенство як опору свого панування. Тому вже з другої половини 90-х рр. XVIII ст. розпочалося прискорене відновлення церковно-адміністративної структури Православної Церкви і наступ на Унійну Церкву. Багато унійних єреїв змушені були змінити конфесію і влитися до православного кліру. Волинське

духовенства також поповнювали випускники єпархіальної духовної семінарії, рідше – священники із сусідніх єпархій.

Життя настоятелів парафіяльних храмів та їхніх сімей регламентувало державне законодавство, що закріплювало соціальну замкненість верстви православного кліру, ізолюючи його від інших станів. На парафіях виникали династії священно- та церковнослужителів, які надавали духовні треби парафіянам упродовж декількох десятиків років.

Виділяючи додаткові місця на парафіях священникам та причетникам, увівши до церков дияконів та проскурниць, Святійший Синод дуже швидко збільшив чисельність православного кліру як окремої соціальної групи у складі всього духовенства у Волинській губернії. У досліджуваний період духовні треби парафіянам надавали переважно священники з достатнім життєвим досвідом.

Враховуючи те, що священники мали вирізнятися з-поміж парафіян умінням читати і писати, уряд розширив мережу духовних навчальних закладів на Волині. У них діти кліриків отримували потрібну богословську освіту разом із посиленням вивчення російської мови, історії Росії та Російської Православної Церкви. Повертаючись до батьківських парафій з перспективою їх успадкування, майбутні священники та причетники поширювали здобуті знання серед пастви.

3. Щоб зробити православне духовенство Волинської губернії прихильниками свого режиму, уряд подбав про матеріальне забезпечення священно- та церковнослужителів. На користь православного кліру вирішувалися судові справи із землевласниками (переважно поляками-католиками) щодо користування церковними землями. Більше того, державна політика спрямовувалася на поступове збільшення площі церковних володінь. Якщо в першому двадцятилітті XIX ст. площа церковних земель на Волині становила пересічно 25–30 десятин, то вже у 1840-х рр. священники та причетники користувалися вдвічі більшими земельними ділянками.

Перевівши православне духовенство Волинської губернії на державне утримання, уряд посилив залежність добробуту кліру від своєї політики. Державні виплати священно- та церковнослужителям зросли удвічі в другій половині 60-х рр. XIX ст., очевидно, з огляду на суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Священники і причетники ставали переконаними прихильниками режиму «милостивого» імператора. Звертає на себе увагу також той факт, що державне утримання представників православного кліру у великоросійських губерніях залишалося наполовину меншим, ніж на Волині. Це ще раз підтверджує думку про визнання російським урядом православного кліру соціальною опорою в поліетнічному і поліконфесійному краї.

4. Відновлення церковно-адміністративної структури Православної Церкви у регіоні вимагало залучення священників до служби в органах єпархіального управління. Головною особою у Волинській духовній консисторії – основного органу управління єпархією – був секретар, призначений Святійшим Синодом і підзвітний йому. Решту членів консисторії обирали серед священнослужителів та викладачів духовних навчальних закладів міста, де перебувала консисторія.

Такий підхід давав можливість єпархіальному керівництву повністю контролювати діяльність консисторських службовців, від яких вимагалось виконання продиктованих урядом постанов Синоду. На місцях реалізацію політики Санкт-Петербурга контролювали духовні правління та благочинні.

5. Продуктивною формою співпраці волинського кліру з парафіянами у пам'яткоохоронній та освітній справах можна назвати відновлені церковні братства, хоча треба пам'ятати, що організації поширювали серед населення ідеї російського імперського династичного націоналізму. На початку ХХ ст. духовенство отримало виборчі права і представники кліру почали активно займатися громадською діяльністю. Священики вступали до проурядової партії «Союз русского народа», яка нав'язувала частині православного кліру політичний та економічний антисемітизм, базований на рудиментах релігійного антисемітизму ХVI–ХVIII ст., російський шовінізм і релігійну нетерпимість. Оплотом СРН стала Почаївська лавра, де діяв один із найбільших його осередків, друкованим органом якого був «Почаевский листок».

6. У досліджуваній період відносини між православним духовенством і громадою не можна назвати простими, що можна пояснити неоднаковістю світоглядних орієнтирів – волиняни повільно сприймали російську культурно-релігійну модель, нав'язану Православною Церквою. Також в умовах земельного «голоду» парафіянам не подобалося, що священики мали набагато більше землі, ніж пересічні селяни. Викликало незадоволення завищення платні за надання духовних треб, необхідність працювати на будівництві та ремонті церков і парафіяльних шкіл, оскільки це відволікало від праці на своєму полі. У розпал революційних подій в Російській імперії на початку ХХ ст. православне духовенство ставало символом збереження старого ладу в очах суспільства, що підривало авторитет Російської Православної Церкви серед підданих російського імператора у Волинській губернії.

Отже, упродовж більш ніж столітнього відтинку православне парафіяльне духовенство Волинсько-Житомирської єпархії пододало кілька етапів на шляху свого формування та розвитку, стаючи поступово опорою самодержавства в регіоні. У ХХ ст. православний клір увійшов сформованою соціальною групою, яка уже функціонувала в межах загальноімперських норм і традицій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Боярчук А. Православні та унійні парафії Луцького повіту наприкінці ХVIII ст. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. Луцьк, 2014. С. 4–8.
2. Боярчук А. Минуле Православної церкви на Волині у джерелах особового походження (за матеріалами «Волинських єпархіальних відомостей»). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. Луцьк, 2015. С. 144–150.

3. Боярчук А. Служба волинських православних священиків в органах єпархіального управління та виконання ними архієрейських доручень (перша половина XIX ст.). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. Луцьк, 2016. № 13 (338). С. 32–36.
4. Боярчук А. Православне духовенство Волині: особливості формування (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 87–91.
5. Боярчук А. Образование православных священников западных уездов Волынской губернии в первой половине XIX века. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 9. С. 44–48.
6. Боярчук А. Участь православного духовенства Волинської губернії в діяльності «Союза русского народа». Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. Луцьк, 2017. № 5 (354). С. 34–43.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації:

7. Боярчук А. Джерела з історії Православної церкви Волинської губернії у фондах Державного архіву Волинської області. Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V наук.-практ. конф. Луцьк, 2014. С. 75–77.
8. Боярчук А. Православні церкви містечка Торчина. I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. Луцьк, 2014. С. 286–289.
9. Боярчук А. Православні парафії Володимира-Волинського наприкінці XVIII–XIX ст. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України: наук. зб. Вип. 54. Матеріали 54 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2015. С. 152–156.
10. Боярчук А. Діяльність Луцького Хрестовоздвиженського братства у 90-х рр. XIX – поч. XX ст. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю: наук. зб. Вип. 56. Матеріали XLI Волинської обласної наук. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2015. С. 155–160.
11. Боярчук А. Парафія та священнослужителі с. Сереховичі Ковельського повіту Волинської губернії наприкінці XVIII – 30-х рр. XIX ст. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії: наук. зб. Вип. 53. Луцьк, 2015. С. 56–60.
12. Боярчук А. Грошове забезпечення православного духовенства Волинської губернії у 40-х рр. XIX століття (на матеріалах Володимир-Волинського, Ковельського та Луцького повітів). Волинський музейний вісник: наук. зб. Вип. 7. Луцьк, 2015. С. 327–331.

13. Боярчук А. Державне утримання православного духовенства (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). Волинський музейний вісник: наук. зб. Вип. 8. Луцьк, 2016. С. 115–121.
14. Боярчук А. Матеріальне забезпечення волинського православного парафіяльного духовенства у першій третині XIX ст. Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010). За заг. ред. М. Капраля, О. Киричук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства філія Львівського музею історії релігії, Логос, 2016. Ч. 1: Церковна історія. С. 269–281.
15. Боярчук А. Православне духовенство і парафіяльна громада у Волинській губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Актуальные научные исследования в современном мире: XXXII Междунар. науч. конф.: сб. науч. тр. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вып. 12 (32), ч. 9. С. 60–68.

АНОТАЦІЯ

Боярчук А. В. Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки МОН України, Луцьк, 2019.

Проведене комплексне дослідження стану православного духовенства на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст. Показано шляхи формування кліру Волинської губернії як соціальної групи, проаналізовано священно- та церковнослужителів за віковим і освітнім критеріями. Встановлено джерела доходів духовних осіб, їхні матеріальні статки. Охарактеризовано службу парафіяльних священників в органах єпархіального управління, розкрито участь волинського духовенства в діяльності партії «Союза русского народа». Досліджено душпастирську діяльність кліру.

Ключові слова: Православна Церква, Волинсько-Житомирська єпархія, Волинська губернія, соціальний стан, православне духовенство, священник, причт, парафія, клірові відомості, «Союз русского народа».

АННОТАЦИЯ

Боярчук А. В. Православное духовенство Волынской губернии: формирование, материальное обеспечение, общественная и пастырская деятельность. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Восточноєвропейский национальный университет имени Леси Украинки МОН Украины, Луцк, 2019.

Проведено комплексное исследование сословия православного духовенства на Волыни в конце XVIII – начале XX вв. Показаны пути формирования клира Волынской губернии как социальной группы, проанализированы священно- и церковнослужители по возрастному и образовательному критериям. Установлены источники доходов духовных лиц, их материальное положение. Охарактеризовано службу приходских священников в органах епархиального управления, раскрыто участие волынского духовенства в деятельности партии Союза русского народа.

Ключевые слова: Православная Церковь, Волынско-Житомирская епархия, Волынская губерния, социальное сословие, православное духовенство, священник, причт, приход, клировые ведомости, «Союз русского народа».

ANNOTATION

Boyarchuk A. Orthodox clergy of the Volyn province: formation, material support, public and pastoral activities. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a candidate's degree in Historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lutsk, 2019.

The dissertation focused on comprehensive study of the status of Orthodox clergy in the Volyn province. Its social sources of formation, material support, social and pastoral activities were determined.

Until the 1830's Orthodox clergy was formed from the heresy, ordained by the bishops of the Orthodox Church, and the uniate superiors who went to Orthodoxy. Most of the priests were local; the transfer of clergy from district to district or other provinces was very rare. The number of Orthodox clergy in the region increased significantly in the late of the XIXth and mid of the XIXth centuries followed by only a slight increase. Legislation of the Russian Empire determined the closeness of the stratum of the Orthodox clergy, therefore in the parishes, the family dynasties of priests and marriages were formed.

Spiritual parishioners of the Volyn-Zhytomyr diocese were given by 30–40-year-old representatives of the clergy with sufficient life experience. At the end of the XVIIIth and the beginning of the XIXth century the majority of the Volyn Orthodox priests had home education. Many of them were graduated from secular and spiritual schools of Polish-Lithuanian Commonwealth, some of them – from Khelm or Volyn spiritual seminary. However in the middle of the XIXth century almost all the priests were graduated from the Volyn seminary, some of them received education in the district spiritual schools, folk schools; the same trend persisted until the beginning of the XXth century. In spiritual seminaries and colleges for pupils it was imperative to have a thorough study of the Russian language, a good knowledge of the history of Russia and the Russian Orthodox Church. Receiving their own parishes graduates carried Russian culture to parishioners.

The material provision of Volyn Orthodox clergy was mainly determined by the income from the cultivation on the church field. The policy of the government was directed at increasing the tenure of the clergy in order to enlist its support. The priests and clerks had 30 or more acres of land but extensive farming practices determined low income from cultivating soils. In order to raise the authority of the Orthodox Church in the region and make the state of the clergy the basis of its regime in the 1840's the government started to fix out the cleric with state retention. However it was small compared to the then average wages. Volyn priests and their clerks also received income from payment for sacred sacraments by their parishioners, from the donations of the laity.

The part of the parish clergy of the Volyn province was involved in the service of the bodies of diocesan administration. Clergymen and teachers of the spiritual educational institutions worked in the main governing body of the diocese – in the Volyn spiritual consistory. On the places the implementation of the policy of Synod was controlled by spiritual rule and devotionals.

Priests and clerks were engaged in public activities participating in church brotherhoods. After receiving the right to vote in the early of the XXth century representatives of the Orthodox clergy of Volyn province participated in the political party "Union of the Russian people" which imposed on the Volynians the idea of Russian nationalism.

The relationship between Volyn Orthodox clergy and the community was multifaceted and manifested first of all in pastoral activities. The relations between the Orthodox clergy and its congregation became worse due to the fact that the Volyn parishes were received by priests who were educated in the Russified educational institutions and brought to the people a foreign Russian culture. People hostilely perceived overestimation by clerical prices for providing sacred sacraments. At the beginning of the XXth century with the spread of the revolutionary movement in the Russian Empire priests and clerks became a kind of symbol of the preservation of the tsarist regime for the lay people.

Key words: Orthodox Church, Volyn-Zhytomyr diocese, Volyn province, social status, Orthodox clergy, priest, clerks, parish, clerical vidomosti, public activities, "Union of Russian people".

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 0,9 обл.-вид. арк., 0,9 ум. друк. арк.

Наклад 110 прим. Зам. 345. Виготовлювач – Вежа-Друк

(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.